

היסטוריה אקדמית כמשרד יחסי ציבור

אורי כהן

**תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: מדינת הלאום
וההשכלה הגבוהה, עורכים: יפעת וייס ועוזי רבהון, מאגנס,
ירושלים, 2024, 996 עמודים.**

יום פרסום הכרך החמישי של תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, המוסד התרבותי החשוב ביותר שייסדה התנועה הציונית מאז הקמתה ב־1897 ועד היום, יום חג הוא. בסדרת מאמריו מתמקד הכרך הזה בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה, בין 1948 ל־1967, תקופה שהתאפיינה במעבר מדפוס פעולה של 'אוניברסיטת פזורה', המגייסת את תקציביה מהעם היהודי באמצעות רשת של אגודות ידידים, לאוניברסיטה לאומית: מוסד הנדרש לפעול תחת מרות המדינה החדשה, ובה בעת ממשיך להישען על הסיוע רב הערך של קהילות העם היהודי.

ספר תולדות האוניברסיטה העברית נועד, על פי עורכיו, לעסוק באוניברסיטה כמוסד מחקר והוראה בהקשרים המקומיים והעולמיים, והוא יכול היה להיות מסע מרתק בהיסטוריה שלה, לצד הבניית ההשכלה הגבוהה בארץ וזו של החברה בישראל בפרט. ניתן לתאר את האוניברסיטה העברית ואת יחסיה עם מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ כ'אוניברסיטה העברית ושלוחותיה', קרי – העשורים הראשונים בחסות המדינה היו המסד לכינונה של פירמידת עוצמה מחקרית וניהולית שאוניברסיטאות המחקר האחרות בארץ העתיקו, מרצון או מהכרח, והטמיעו את דרכיה וחוקותיה במוסדותיהן.

ואולם, יפעת וייס ועוזי רבהון הפכו את המסע ההיסטורי למסע של יחסי ציבור, ולניסיון ליצור מקדש נטול פגמים שנועד לעקוף יחס שלילי כלפי האוניברסיטה ולהמעיט ביקורת עליה. שלילת הביקורת נעשתה בצורה יסודית, והיא עוברת כחוט השני לאורך הספר. כך נמצא ש'ההיסטוריה האקדמית' נוסח וייס ורבהון משתמשת באמצעים של אי דיוק היסטורי, התעלמות מאירועי יסוד שבהם הייתה מעורבות משמעותית של האוניברסיטה, ועצימת עיניים

ביחס למעשי שחיתות שזעזעו אותה בתקופת מחקרם. אתחיל בסקירת חלק מהמאמרים בספר, ולאחר מכן אדון בנקודות המרכזיות שלדעתי הופכות אותו למסע של יחסי ציבור. מאמרו של מריק שטרן דן בפעילות האוניברסיטאית ברחבי ירושלים בתקופה שבין הפסקת הפעילות בקמפוס הר הצופים ובבית החולים 'הרסה' לבין פתיחת הקמפוס החדש בגבעת רם ב־1958. למרות מצב ביטחוני ירוד בדרכים להר הצופים מאז החלטת העצרת הכללית של האו"ם על הקמת מדינת ישראל בנובמבר 1947, חיי הקמפוס והפעילות בבית החולים נמשכו. הם הופסקו רק אחרי שב־13 באפריל 1948 נרצחו כשמונים נוסעי אוטובוסים, מהם עשרים נשים, בהתקפה ערבית בשכונת שיח' ג'ראח. שלושים מהנרצחים זוהו ונקברו בקברים אישיים, חלקם נקברו בקבר אחים וחלקם, כעשרים גופות, לא נמצאו. אובדן הקמפוס בהר הצופים בעקבות הטבח יצר משבר שבעטיו פוזרה האוניברסיטה בין עשרות מקומות בירושלים המערבית. שטרן מאפיין לא רק את ההיבטים השליליים של הפיזור, אלא גורס גם כי בעשור זה התקיים 'קמפוס בדגם בלתי רציף ומפוזר שחיי האקדמיה בו נשזרו – פיזית ומהותית – במרקם העירוני הקיים ולא רוכזו במובלעת נישאת' (עמ' 177). הוא גם בוחן את רצונו של בן-גוריון להקים את הקמפוס החדש בפאתי ירושלים, בין עין כרם לצובא, במקום שהפך לבסוף למשכן הקבע של הפקולטה לרפואה ואימץ דגם של קמפוס פריפריאלי. הקמת הקמפוס החדש בגבעת רם, בין רחביה לבית הכרם, נעשתה על אדמותיו של כפר ערבי, שיח' באדר, שנכבש כדי להבטיח את המרחב הצפון-מערבי של ירושלים. כך הפכה האוניברסיטה ממוסד מפוזר ומוטמע במרקם העירוני, שאפשר קשר ישיר ובלתי אמצעי עם המרחב העירוני של מרכז ירושלים, לקמפוס מובחן.

דיאנה דולב מתארת את הממד האדריכלי של הקמת הקמפוס החדש, בקרבת קריית הלאום, כאתר שעוצב כמעין אקרופוליס מתבדל, נטול ממשקים עם סביבתו העירונית; קמפוס המשקף את מעמדה המיוחד של האוניברסיטה באתוס הציוני, לצד תפקידו כמוסד להשכלה גבוהה שלבסוף נבנה, כמו קודמו, על הר הצופים, שניהם 'נדמים למגדלי שן נישאים' (עמ' 285). ראוי לציין שמול קביעתה הפסקנית של דולב כי האפשרות להקים מחדש את האוניברסיטה העברית מחוץ לירושלים 'לא נבחנה כלל והדבר מעיד על חלקה החשוב של האוניברסיטה באתוס הלאומי' (עמ' 262), מסתבר שבמהלך המלחמה התקיימו בלונדון שיחות בלתי רשמיות של אישים בכירים מחבר הנאמנים, ובהם סר ליאון סימון, פרופ' זליג ברודצקי ופרופ' נורמן בנטוויץ', שבהן נשקלה אפשרות להעביר את הפקולטה למתמטיקה ולמדעי הטבע אל מחוץ לירושלים, לתל אביב או לרחובות. רעיון זה נתקל בהתנגדות חדר-משמעת של הסנאט והוועד הפועל, ובהכרזה פומבית, שנשענה על הצבעה פה אחד, תמך הסנאט בעמדת הוועד הפועל שהצהיר יום קודם לכן כי 'חיוני והכרחי' להותיר את האוניברסיטה בירושלים (עמ' יד).¹

1 הוועד הפועל של האוניברסיטה, 10.2.1948, ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים; ישיבת סנאט האוניברסיטה, 11.2.1948, שם.

הקמת הקמפוס החדש יצרה התפעמות כללית, שסחפה רבים לקביעה שהוא מבטא את הישגיה הראויים לשבח של המדינה הצעירה. להתפעמות הצטרף קול העם, ביטאון המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י), במאמר שמחברו ראה בקרית האוניברסיטה החדשה 'אקדמיה יוונית' של ממש וקבע:

בלי גוזמה אפשר לומר כי קרייתה החדשה של האוניברסיטה העברית היא מפעל לתפארת [...] כל העיר האקדמאית על בנייניה ומתקניה, המקשטת את הגבעה מערבה מכביש רופין, היא אולי – יש אומרים – הדבר היפה ביותר שהוקם בארץ מאז הכרזת המדינה.²

העיר האקדמית החדשה צמחה במהלך העשור הראשון למדינה משתי פקולטות, למדעי הרוח ולמתמטיקה ומדעי הטבע, לשש פקולטות שכללו את מדעי החברה, רפואה, חקלאות ומשפטים, לכבר מבתי ספר מיוחדים לחינוך, לרוקחות, לרפואת שיניים, לספרנות ולעבודה סוציאלית. ב־1948 למדו באוניברסיטה כ־1,000 סטודנטים, וב־1960 הגיע מספרם ל־5,000, שעליהם נוספו ב־1959 עוד 1,350 סטודנטים של השלוחה בתל אביב. מספרם של מקבלי תעודות הסמכה מטעם האוניברסיטה עד 1948 היה 840, ובסוף שנות החמישים הוא הסתכם ב־4,075; הסגל האקדמי צמח מ־190 בשנת 1948 ל־780 מלומדים ומדענים בסוף שנות החמישים.

דולב מתארת תמונה פנורמית של תכנון אדריכלי מקיף של קבוצת אדריכלים – ריכרד קאופמן, היינץ ראו ויוסף קלרווין – שפעלו בארץ והטמיעו בה מודרניזם אירופי, מינימליסטי ונטול סממנים מקומיים, כך ש'לתוכנית משנת 1953 יש מאפיינים שהיה ניתן למעשה להתאימם לכל מקום שהוא' (עמ' 266). התוכנית זכתה למימוש מלא, ולמרות שהבנייה לא הושלמה הקמפוס נפתח רשמית, כי חשוב היה לערוך באצטדיון שלו את טקס פתיחת חגיגות העשור למדינה שהתקיים לצד מצעד צבאי ב־1958. דולב אינה חוששת להעכיר את אוירת המעבר משיא אדריכלי אחד לשני בקמפוס היוקרתי, ולבחון את המבנים הגדולים והיקרים לנוכח התקופה הקשה שבה נבנו – כשעולים חדשים התגוררו במעברות, באוהלים ובדונגים ללא תשתית, או בשיכונים דלים. האדריכל אבא אלחנני כתב על כך:

לכאורה חייב ההיגיון להפנות סכומים ניכרים אלה לבניית מגורים עבור פליטי אירופה וערב, אלא שהדבר לא התאפשר וספק אם נעשה מאמץ רציני לאפשר זאת [...] כך קרה, שבצד עיירות עלובות ושכונות שנבנו כמשכנות עוני, תוכננו מוסדות מפוארים של תרבות והשכלה גבוהה, שאין פוגשים דוגמתם גם בהרבה ארצות עשירות מישראל [...] על סיפור הגבורה של

2 ראו לטיטלבאום, 'תורה בלי קמח? עם פתיחת שנת־הלימודים באוניברסיטה העברית', קול העם, 4.11.1958.

הבאת העולים בשנות ה-50 הוטל כתם שאינו נעלם, והוא ימשיך לכער את יישובינו ואת חיינו עוד שנות דור ויותר.³

דורון נידרלנד מתאר את הקמת בית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית, ואת מעורבותה בו של הסתדרות הנשים הציוניות באמריקה – 'הדסה'. השותפות עם 'הדסה' עיצבה במידה רבה את תכנונו, הקמתו וניהולו של בית הספר לרפואה. מסתבר שעם הקמת המדינה ניסו ראשי האוניברסיטה להתמיד בקו של אי שיתוף פעולה עם צרכי היישוב, שבו נקטו בשנות השלושים והארבעים. הם לא הקימו פקולטות להכשרה פרופסיונלית במשפט ורפואה, מדעי החברה ובחקלאות, או שלוחה שתעניק תארים אקדמיים בתל אביב, למרות שזו הפכה למרכז התוסס של המדינה שבדרך. לדעת ברל כצנלסון, ממנהיגי תנועת העבודה, מדיניות זו נבעה מהסתמכות האוניברסיטה על 'חסדי נדיבים', כלומר על המימון החיצוני שניתן לה שלא בחסות הממסד הציוני ושאפשר לה לנהוג בחוסר אחריות כלפי צרכי היישוב. ברל נאבק בכך עד יומו האחרון. בכל פעם שעלתה דרישה ציבורית למתן סיוע אקדמי לצרכי היישוב, נימקו ראשי האוניברסיטה את מדיניותם בכך ש'האוניברסיטה חששה ודאגה כל העת לרמה אקדמית נאותה' (עמ' 305). כלומר, התפיסה המרכזית של ראשי היישוב הייתה שראשי האוניברסיטה התחמקו בעקביות משותפות פעילה, והשיא היה כשהם פגעו בהקמת המדינה באמצעות קידום מדיניות פוליטית עצמאית. ד"ר מאגנס, נשיא האוניברסיטה, נפגש עם הארי טרומן, נשיא ארצות הברית, ב-13 באפריל 1948, במטרה לסכל את הקמת מדינת ישראל. מאגנס ביקש לשכנע את הנשיא לעצור את יישום החלטת האו"ם, לכפות הפסקת אש ולמנוע את יישום תוכנית החלוקה ואת הקמת המדינה, באמצעות כפיית 'משטר נאמנות' על הצדדים הלוחמים. בכך הוא פעל נגד אינטרסים חיוניים של ההנהגה הפוליטית של המדינה שבדרך. אלא שעם הקמת המדינה דרש ד"ר חיים שיבא, ראש שירותי הרפואה של צה"ל, מהאוניברסיטה ומ'הדסה' לפתוח לאלתר בית ספר לרפואה לסטודנטים שהיו בתהליכי לימוד המקצוע בחו"ל ועלו ארצה להתגייס לצה"ל. שיבא איים שאם לא ייעשה כך, יפתח לאלתר בית ספר במסגרת הצבא. הסטודנטים-חיילים הפגינו מול משרדי האוניברסיטה בבניין טרה סנטה, והלחץ עזר: 'התקיימה סדרת ישיבות מרתוניות בחודשים נובמבר-דצמבר 1948' (עמ' 303-304), והמכשולים נגוזו. במאי 1949 הוכרז על פתיחת בית הספר לרפואה בטקס חגיגי בהשתתפות דוד בן-גוריון, כשהצפי היה שבכל שנה ישלימו את הלימודים בו כשישים סטודנטים.

ההשפעה החריגה של 'הדסה' על עיצוב חיי הפקולטה לרפואה התבטאה בעובדה שנציג הארגון כיהן כיו"ר בפועל של בית הספר, וש'הדסה' מימנה את התחום הקליני ואת אחזקת בית החולים – דגם של אוטונומיה אקדמית מכווצת. בה בעת החל מאבק עם קופת חולים הכללית, שרצתה בהכשרת רופאי משפחה בגלל גלי העלייה העצומים המחלות שהתפשטו בארץ. המצב החריף בינואר 1950 עם מבצע מרבד הקסמים, שבמסגרתו על ארצה 50,000

3 אבא אלחנני, המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה-20, תל אביב 1998, עמ' 69, 283.

יהודים מתימן שמצבם הבריאותי בכי רע. ברם המדיניות האוניברסיטאית שנבחרה הייתה שונה: 'הפקולטה לרפואה וסנאט האוניברסיטה לא היו מוכנים לוותר על המצוינות האקדמית, שזיהו אותה עם ההגמוניה והבלעדיות של בית הספר לרפואה בירושלים' (עמ' 311). לכך התלוותה טענה שקופת חולים הכללית אינה יכולה לעודד ולקדם מחקר רפואי. כאן ראוי לזכור את תרומתו של פרופ' משה פריבס, יוצא הפקולטה לרפואה בירושלים, שהקים את הפקולטה לרפואה באוניברסיטת באר שבע, שהתמחתה בהכשרת רופאי משפחה. במהלך הדיון המקדים בנושא אמר אברהם הרמן, נשיא האוניברסיטה העברית (1968–1983) לפרופ' פריבס: 'זכור את דבריי: בית הספר שלך בבאר שבע לעולם לא יקום'.⁴ אשרינו שדבריו אלה לא התממשו.

מאמר משלים ומרתק על הקמת בית הספר לרפואה בירושלים הוא זה של ליאת קוזמא ובני נוריאלי, והוא בוחן את מנגנוני המיון של המועמדים לבית הספר ואת משמעותם החברתית. הקבלה לפקולטה נשענה על שלושה מרכיבים: ציוני בחינות הבגרות, בחינות הקונקורס וריאיון אישי,⁵ שהובילו להרכב דמוגרפי ואתני אחיד של הסטודנטים – 'הרוב האשכנזי המכריע בקרבת תלמידי בית הספר' (עמ' 462). הסלקציה בקבלה למועדון המקצועי היוקרתי אפשרה למעמד הבינוני להשתמש בארגז כלים שנועד לבסס את מעמדו 'כנגד התערבות המדינה וכןגד אוכלוסיות שוליות' (עמ' 479). הקריטריונים הפורמליים יצרו מנגנוני סינון אתניים ומעמדיים, בעוד שמנגנוני הקבלה הלא-פורמליים הפעילו תחילה מסננים של מין, ולאחר מכן של ותק בארץ ושל מוצא אתני. כך נוצרה העדפה ברורה של קבלת מועמדים אשכנזים, עירוניים וגברים תחילה, אחריהם נשים אשכנזיות עירוניות, אחריהן גברים ונשים יוצאי ארצות האסלאם, ולבסוף ערבים וערביות. מסקנת הכותבים היא ש'הנגישות הלא שוויונית לשירותי רפואה בפריפריה החברתית והגיאוגרפית בישראל היא, בין השאר, תולדה של הצלחתו של בית הספר לרפואה, תלמידיו ובוגריו, לעמוד כנגד היוזמה לחייב את הרופאים הצעירים לעבוד בספּר' (עמ' 480).

יהודית דורי-דסטון דנה בהקמת הפקולטה למשפטים באוניברסיטה ומפרטת ניסיונות לייסדה לפני 1949, שלא צלחו מכמה סיבות. ראשית, ראשי האוניברסיטה ביקשו לשתף פעולה עם שלטונות המנדט הבריטי ולהימנע מפגיעה במונופול שלו להכשרת משפטים. שנית, 'לימודי המשפטים נתפסו באופן מסורתי כלימודים מקצועיים גרידא ולכן זכו ליחס שלילי בקרב חלק ממורי האוניברסיטה' (עמ' 333). שלישית, נטען שלימודי משפטים יעסקו בתחומי ידע ייחודיים ואף מקומיים, אך רחמנא ליצלן – אוניברסיטת העם היהודי לא רצתה לעסוק בצרכי היישוב שצמח בהדרגה מעשרות למאות אלפי נפשות ונזקק למשפטים רבים. רק עם הקמת המדינה, כשהובהר כי נדרש קאדר גדול של עורכי דין ושופטים בעלי

4 ראו: שפרה שורץ, 'ארבעים ושלוש שנים להקמתה של הפקולטה לרפואה בנגב', הרפואה, 156, 6 (יוני 2017), עמ' 390–393.

5 לעיתים ניתן לציון אופי תחרותי לשם קביעת ניצחון (קונקורסי), כך שמקומו של הציון ביחס לציוני הנבדקים האחרים הוא החשוב, ולא רק ערכו העצמאי.

הכשרה מקצועית נאותה למנהל של מוסדותיה, השתנתה עמדת האוניברסיטה. השפעת עורך הדין משה זמורה, עורך דין מצליח בתקופת טרום העצמאות על הפקולטה, ניכרה מאוד בפעילותה. הוא היה מקורב לבן-גוריון, שמינה אותו לשופט בבית המשפט העליון, ומאחר שהיה זקן השופטים – גם לנשיאו. זמורה כיהן כחבר בוועד הפועל של האוניברסיטה שנים רבות, וסייע לחסום את הלגיטימציה הבריטית לעורכי דין שהוכשרו בבית הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל אביב. המאמץ לגייס מועמדים מתאימים לסגל הפקולטה מחוץ לארץ לא צלח, והוחלט להתרכז במציאת כוחות הוראה מקומיים. כך גויסו אישים דוגמת שמעון אגרנט ומשה זילברג, שניאור זלמן חשין, אלפרד ויתקון, יואל זיסמן וצבי ברנזון, שהפכו לאבות המשפט בארץ. הפקולטה החדשה הפכה בתוך זמן קצר לחיונית לחיי המדינה.

אלא שאליה וקוץ בה, והכרך החמישי של תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים שנערך בידי וייס ורבהון, היה ביסודו של דבר למסע יחצנות. הוא עוקף באופן שיטתי רבים מהנושאים שדרשו תיאור ופרשנות של משברים משמעותיים העלולים להטיל צל על פעילות האוניברסיטה, ועורכו אימצו פרקטיקה של משרד יחסי ציבור מיומן: אם לא מדברים על משברים ומדלגים עליהם, הם אינם קיימים. להלן אציג אירועים מרכזיים בחיי האוניברסיטה שהעורכים דילגו עליהם או שצמצמו את אזכורם למינימום.

ראשית, הלולאה שנכרכה לצוואר האוניברסיטה מיד אחרי הקמת המדינה, כדי לסלק את מודל 'אוניברסיטת הפזורה' שהתגבש בתקופת טרום העצמאות. מודל זה העניק לאנשי הסגל האקדמי והמנהלי אוטונומיה מוסדית, שתורגמה לפעילות פוליטית ואקדמית עצמאית שהכעיסה את הנהגת היישוב. עדי לבני, במאמרה שבכרך זה, עוסקת במעבר 'מהתנגדות להתגייסות' וקובעת שממשלת בן-גוריון היא שדחתה את ידה המושטת של האוניברסיטה, ששאפה להתגייס לצורכי המדינה וביקשה בתמורה מימון לפעילותה. כך היא כותבת:

אראה שבניגוד לדימוי ה'לעומתי' של האוניברסיטה, הרי הנהלתה, ובראשה האדמיניסטרטור דוד ורנר סנטור (שהיה אופוזיציה לוחמנית למדיניות הסוכנות בתקופת המנדט), דווקא ביקשה 'להתגייס' מרצון ולהעמיד את האוניברסיטה לצורכי המדינה. בתמורה ביקשה הנהלת האוניברסיטה מהממשלה להכיר במעמדה המיוחד ולשאת באחריות על תקציבה. לעומת זאת, באותה שעה הייתה זו דווקא הממשלה – וראשה דוד בן גוריון – שדחתה את ה'חוזה' האמור (עמ' 72).

זו קביעה שפשוט אינה נכונה. בפועל, האוניברסיטה העברית תבעה באמצעות הנהלתה הבכירה ובתמיכה יהודית בין-לאומית רחבה, כולל של פרופ' אלברט איינשטיין, להתמיד בדפוס 'אוניברסיטת הפזורה' ואף להרחיבו לכל מוסדות ההשכלה הגבוהה בארץ. היא אף החלה בדיונים מעשיים עם הנהלות הטכניון בחיפה ומכון ויצמן למדע ברחובות על קיום 'משוואת התקציב', שלפיה יחולקו ביניהם הכספים שיגויסו בחוץ לארץ. כלומר, עד דצמבר 1951 דרשה האוניברסיטה להפקיע את תחום ההשכלה הגבוהה משליטת הממשלה. לכך

הצטרפה ביקורת חריפה שלה על התנהלות הממשלה בתחומים מגוונים החורגים מעניין ההשכלה הגבוהה.

כך למשל קרא פרופ' ברודצקי, נשיא האוניברסיטה, לעצור או לצמצם למינימום את גל העלייה לארץ עד שיובטחו מראש התנאים המיטביים לקליטתו בשיכון, בריאות, חינוך ותעסוקה. בכך הוא כפר בעיקרון יסוד של הממשלה – עלייה חופשית ומקסימלית של יהודים לארץ, ובלשונו: 'אולי נחזיק שינוי מה ככל השיטה. אני אמנם חושב שהעלייה הזאת היא חשובה מאד בשביל הארץ, אבל איך אפשר לאשר עלייה אם איננו מפנים בשביל העולים רופאים, מורים, כל מה שחשוב בשביל בנית הארץ?'⁶ קריאתו המשיכה את זו של בכיר האינטלקטואלים באוניברסיטה דאז, פרופ' מרטין בובר, שבמפגש עם בן-גוריון באוקטובר 1949 קרא לעצור לאלתר את עליית יהודי מרוקו למרות התקפות לאומניות ורצחניות עליהם שם. הוא טען שעלייתם פוגעת במרקם החברתי בארץ וגורמת לסכנות תרבותיות חמורות, וכן עוצרת גל עלייה של צעירים מארצות הברית המתדפקים על שערי הארץ. בובר, שהיה תומך נלהב במדינה דו־לאומית המשלבת בין יהודים לערבים, לא ראה בחזונו אפשרות לאיחוי ההבדלים התרבותיים בין שתי הקבוצות היהודיות – אשכנזים ומזרחים, וכלשונו:

המשבר הממשמש ובא מצד אי ההתאמה, העצומה והגוברת והולכת מיום ליום, בין אותה הסולת המושכת, האוחזת, המעצבת, ובין עליית ההמונים. צפויות לנו סכנות איומות, מבחינת הקשר הלקוי שבין חבורה לחבורה, ועוד יותר מבחינת הקשר הלקוי שבין איזו מן הקבוצות החדשות לבין העם המתהווה. יש אמנם מסורות, ובצדק אמר דינבורג, שיש מסורת מיוחדת למרוקנים וכו', אך מסורת משותפת חיה אין (פרופ' ב.צ. דינבורג [בקריאת ביניים]: מצומצמת). אני מחפש, אך איני רואה אותה. איני רואה אלא שברי לוחות.⁷

בנאום שנשא שר החינוך והתרבות זלמן שזר בישיבה הראשונה של ועדת החינוך והתרבות של הכנסת באפריל 1949, הוא הציג עמדה חד־משמעית ביחס לשלושת המוסדות להשכלה גבוהה, ובמיוחד לאוניברסיטה העברית: 'המדינה השליטה רוצה לשלוט עד הצמרת [...] המצב הזה שהאוניברסיטה היתה מעל המדינה מוכרח להיפסק'.⁸ הוא קבע שחייבת להיווצר 'לולאה' שתקשור בין האוניברסיטה שבירושלים, הטכניון שבחיפה ומכון דניאל זיו שברחובות, לבין המדינה.

בן-גוריון, ראש הממשלה, יישם עמדה זו וסילק את נשיא האוניברסיטה, פרופ' ברודצקי. הוא גם הלאים את רוב התרומות של יהדות העולם לאוניברסיטה, והעביר לה בין שליש לרבע מערכן בלבד, וגרם לה לפשיטת רגל באחד מרגעי המשבר החריפים שחוותה, עקב אובדן קמפוס הר הצופים ופיזור ברחבי ירושלים. במכתב הפיטורים לברודצקי כתב בן-גוריון:

6 הפרוטוקולים של ועדת יעקב דורי, ישיבה ד, 9.11.1950, עמ' 3, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג/5545/3668.

7 דברי סופרים בפגישה שנייה עם ראש הממשלה ב־11.10.1949, ארכיון דוד בן-גוריון, עמ' 8.

8 הדיון הראשון של ועדת החינוך והתרבות, ישיבה א, 5.4.1949, ארכיון הכנסת.

מדינת ישראל חייבת לדאוג לגורל האוניברסיטה [כך!], לא רק באספקת אמצעים כספיים ובבניין שיכון לתלמידים. חבר נאמנים של יהודים נכבדים וחשובים הפזורים על פני כל העולם – כבודם במקומם מונח; אולם אין אנו חיים עוד בתקופה שעם ישראל היה מיותם, והיה תלוי אך ורק בחסדי נדיבים. האוניברסיטה היא צורך חיוני מרכזי של מדינת ישראל, של חינוך הדור, של בנין המשק, של קיום הבטחון, של עיצוב דמותנו הרוחנית, ואין להעלות על הדעת ש'חבר נאמנים' הממנה את עצמו יקבע גורל האוניברסיטה. יש הרבה אמת בטענותיך נגד ממשלת ישראל ונגד מדינת ישראל, והליקויים והפגומות שלנו אולי ידועים במקצת גם לי, ויש הרבה מה לתקן גם בהנהגת האוניברסיטה ומשטרה הפנימי, כשם שיש לעשות הרבה לטיפול ולרמתה המדעית; וצרכי המדינה מרובים ודוחקים, ואיני גורס 'המוניסמוס' של אלה, שיש להם האושר המסופק לבחור לעצמם ענין אחד או מוסד אחד ולהתמכר לו ורק לו. אולם מדינת ישראל לא יכולה להשתחרר מדאגת האוניברסיטה, והיא תהווה הסמכות העליונה שתחרוץ סופית גורל האוניברסיטה.⁹

בעידן 'הסמכות העליונה' מינה בן-גוריון את הנשיא הבא של האוניברסיטה. תחילה סילק את האפשרות שאבא הלל סילבר, מנהיג בולט ומרכזי בקרב יהדות ארצות הברית, ייבחר. לאחר מכן פתח בסדרת ראיונות קבלה ובחר בד"ר בנימין מזר לתפקיד הנשיא והרקטור. חיים כהן, פרקליט המדינה הראשון ומ־1950 היועץ המשפטי לממשלה, הסביר כי הוא יודע שבן-גוריון הוא זה שמינה את מזר לתפקיד מאחר שהוא עצמו הכניס אותו לראיון הקבלה. ההתבוננות דרך 'משוואת התקציב' במאמרה של לבני מדלגת על תהליך הקידום המזור של ד"ר מזר, מדרגת מרצה בכיר לפרופ' מן המניין בתוך תקופה קצרה. חיים כהן מונה למפקח העל מטעם הממשלה על האוניברסיטה לאורך שני העשורים הראשונים למדינה, והנחת היסוד שלו הזדהתה לחלוטין עם זו של בן-גוריון. כך הוא אמר בינואר 1951: 'צריך לעשות הסדר שיאפשר לממשלה לגייס את כל כוח האדם ולגייס את כל המנגנון המדעי, המעבדות, הכלים, החומרים וכל מה שיש בידי מוסדות המדע למיניהם לצורכי המדינה'.¹⁰ נחרצות הממשלה בעניין השליטה באוניברסיטה הובילה בשנות החמישים לכך שהסגל האקדמי אימץ עמדה, שהסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט כינה: התנהלות עם 'הרבה יסודות של 'התרפסות ביוזנית' לפני המדינה ומוסדותיה'.¹¹ מיכאל קרן טען שמשעה שקמה המדינה נוצר מהפך בתודעתם ובפעולתם של המלומדים והמדענים ובמוסדותיהם, שהתגייסו למשימת

9 מראש הממשלה דוד בן-גוריון לנשיא האוניברסיטה העברית, זליג ברודצקי, 3.12.1951, א"מ, ג/5544/3653. ההדגשה האחרונה – במקור. שתי ההדגשות הראשונות נעשו בכתב יד, לא ברור מי הדגיש.

10 הפרוטוקולים של ועדת יעקב דורי, ישיבה ו', 4.1.1951, עמ' 5, שם, ג/5545/3668.

11 שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשל"ג, עמ' 331.

הבנייה החדשה. בין שני השחקנים נוצרה 'מעין ברית', מאחר שהוצעה לסגל האקדמי 'קרבן למרכזי הכוח וההשפעה ששכנו במפא"י"¹². אך הדיון על דפוסי ההתרפסות הביזנטית לצד הברית עם מפא"י בשנות החמישים, נעדר מהכרך של וייס ורבהון.

שנית, ההחלטות השלובות על הקמת אוניברסיטת תל אביב כמוסד עצמאי לצד סילוק השלוחה הירושלמית מתל אביב היו אבני דרך במדיניות הפיתוח האקדמי של הממשלה. מלכתחילה, אוניברסיטה בתל אביב לא נתפסה כדומה בחזונה ובהיקפה לאוניברסיטאות החדשות האחרות שקמו בחיפה, באר שבע ורמת גן. אך מבחינת מפא"י, הקמתה הייתה הכרחית לשלטונה בתל אביב. המפלגה אמנם זכתה במרבית הקולות בבחירות לעירייה ב-1955, אולם המפלגות הדתיות סרבו להקים עמה קואליציה שבראשה עומדת אישה, גולדה מאיר, וכך קמה קואליציה בראשות חיים לבנון מהציונים הכלליים שייסד את 'האוניברסיטה של תל-אביב' בחסות העירייה. ב-1959 הציגה מפא"י את מועמדותו של מרדכי נמיר לראשות העירייה, והוא נבחר. נמיר הבין שהוא חייב שתהיה אוניברסיטה עצמאית במרכז העירוני החשוב בישראל, ושעליו להמשיך את מפעלו האקדמי של לבנון כדי לבסס את שלטון מפלגתו. 'ועדת משה שרת' שהקים כדי לדרון בכך הסכימה אתו, והחליטה על כך באוגוסט 1960.

באוניברסיטה העברית התחולל זעזוע עצום. הנשיא והרקטור, בנימין מזר, התפטר מתפקידו, ורבים מחברי הסגל האקדמי איחדו שורות ויצאו נגד בן-גוריון בפרשת לבון. נתן רוטנשטריך הוביל את האוניברסיטה למשבר מול ראש הממשלה. הצטרף אליו ההיסטוריון יעקב טלמון, שחזר בו מהסכם שנחתם עמו לכתיבת ביוגרפיה מקיפה על בן-גוריון. בינואר 1961 פרסמה קבוצת פרופסורים מהאוניברסיטה בראשות רוטנשטריך גילוי דעת שבישר את עמידתם נגד בן-גוריון ומי שכוננו 'נערי' במערכת הביטחון – משה דיין, שמעון פרס ואחרים, שנתפסו כמועמדים לרשת אותו. מצד שני, מאמץ ארגוני אדיר של האוניברסיטה העברית למנוע את הקמתה של אוניברסיטה עצמאית בתל אביב ירד לטמיון, שהרי שראשי האוניברסיטה העברית סברו שבן-גוריון התחייב בפניהם למונופול אקדמי. גם אם נטען שאין קשר בין אירועי הקמת האוניברסיטה בתל אביב לבין פרשת לבון, נדמה שלא ניתן להעמיד היסטוריה ראויה של האוניברסיטה העברית בתקופה זו ללא ניתוח מעורבות האינטלקטואלים שלה בפוליטיקה.

שלישית, במרוצת שני העשורים הראשונים שינתה המדינה את פניה בזכות גלי העלייה העצומים. מה היה מקומה של האוניברסיטה העברית בתהליך השינוי הדמוגרפי הדרמטי הזה? הרי היא הייתה המוסד האקדמי המוביל בישראל. לבחינת הנושא הוקמו שתי ועדות חקירה: האחת – ממלכתית, מטעם המועצה להשכלה גבוהה;¹³ והשנייה – בין-לאומית, מטעם 'קרן יד הנדיב'.¹⁴ הוועדות התייחסו להפרדה בין אשכנזים למזרחים במרחב האקדמי,

12 מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, תל אביב 1991, עמ' 74.

13 המועצה להשכלה גבוהה, דין וחשבון הוועדה לחינוך על-תיכון, דצמבר 1971.

14 ילבור שראם (יושב ראש), דויד הוקרידג' והארולד האו, "אוניברסיטה לכל" בישראל, דו"ח ל'יד הנדיב',

סיכמו את שהתחולל בשני העשורים הראשונים למדינה והציגו קווי מתאר סטטיסטיים, שלפיהם 47% מהאוכלוסייה, המזרחים, הודרו כמעט לחלוטין מהשתלבות באוניברסיטאות ונמנעה מהם כניסה באחד מהשערים המרכזיים לפרויקט המודרניות.¹⁵ שתי הוועדות הגיעו למסקנה זוהי, ולפיה ההפרדה האתנית באוניברסיטאות תוביל למשבר חברתי חריף בישראל מאחר שהיא מקבעת 'שסעים חופפים' בין השכלה גבוהה לעדנה. כלומר, בין אשכנזים בני המעמד הבינוני ובעלי ההשכלה האקדמית לבין מזרחים המהווים את הפרולטריון והמעמד הבינוני הנמוך. הוועדה הבין-לאומית קבעה כך:

הפער בין ההישגים הלימודיים של יוצאי ארצות אירופה ובניהם מכאן, לבין יוצאי ארצות המזרח והערבים מכאן גדול כל כך, עד שיכול אדם לטעון, כי מוסדות החינוך הקיימים בישראל נועדו, כביכול, לסכל את סיכוייה של מחצית האוכלוסייה.¹⁶

עוצמת השסע האתנו-מעמדי שנבנה באותן שנים באה לכיטוי באוקטובר 1966, בכנס בנושא 'מיזוג גלויות', שערכו באוניברסיטה העברית החוג לסוציולוגיה ודיקן הפקולטה למדעי החברה, פרופ' אייזנשטדט. כמו בכנסים קודמים, גם כאן הדגישו המשתתפים את הפערים העצומים בין יוצאי המערב לבין יוצאי ארצות המזרח ברמת ההשכלה ובמעמד התעסוקתי, הפוליטי והחברתי. פערים אלה, טענו החוקרים, אינם מצטמצמים אלא הולכים ומתרחבים, לצד התגבשות סטראוטיפים נוקשים של אב טיפוס חיובי אשכנזי ואב טיפוס שלילי של בני עדות המזרח.¹⁷ ד"ר יהודית שובל, כלת פרס ישראל למדעי החברה לשנת 1965, שטחה בפני באי הכנס ב-1966 טענות זהות לאלה שהופיעו חמישים שנה לאחר מכן במסקנות ועדת ארז ביטון מ-2016.¹⁸ שובל הסבירה שדרוש שינוי יסודי בתוכנית הלימודים האקדמית, שכן זו מפריזה בהדגשת התרבות האירופית והמוצא האשכנזי, ושני גורמים אלה מגבירים את הרגשת הנחיתות בין יוצאי ארצות האסלאם ומחזקים את הרגשת העליונות של האשכנזים.¹⁹

מוגש על ידי ועדת חקירה, 15.9.1972, ארכיון האוניברסיטה הפתוחה (להלן: שראם, הוקרידג' והאו, אוניברסיטה לכל).

15 על חברת ההסמכה האקדמית אחרי מלחמת העולם השנייה והשפעתה, ראו: Randall Collins, *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, New York 2019

16 שראם, הוקרידג' והאו, אוניברסיטה לכל, עמ' 21.

17 ח' יעד, 'בגילוי-לב על מיזוג גלויות', מעריב, 4.11.1966 (להלן: יעד, בגילוי-לב), עמ' 16.

18 ועדת ביטון התבקשה להציע תוכניות לימוד שיביאו 'לאיזון ביחס למורשתן של קהילות המזרח ולהעמקת תחושת האחדות בעם'. ראו: דו"ח ועדת ביטון – להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך, אתר משרד החינוך.

19 דברי הכנס פורסמו כספר בעריכתה של עפרה כהן, מיזוג גלויות: ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, י"א-י"ב במרחשון תשכ"ז (25-26 באוקטובר 1966), האוניברסיטה העברית בירושלים 1969.

נקודה מעניינת בכנס 'מיזוג הגליות' שהתקיים במשך יומיים, הוצגה על ידי פרופ' דן פטינקין, ראש החוג לכלכלה ומראשי האוניברסיטה העברית, שהיה לנשיאה בשנים 1986-1982. פטינקין אמר לאחר שהביט סביבו על המשתתפים בכנס, כי הוא שם לב למיעוט המבוטל של המזרחים בו ול'התעלמות מהאפשרות שהם יכולים לבטא ולהסביר בעצמם את מצבם הקשה, שתואר בפרוטרוט על ידי החוקרים בכל תחום אותו חקרו. בסרקום לא מבוטל טען פטינקין, שהיעדרות המזרחים היא ביטוי לכך ש'לימי עיון אלה באו ה"קולטים" כדי לשימוע כיצד והיכן נכשלו'. העיתונאי מעיתון מעריב שסיקר את האירוע הוסיף באשר למשתתפים הפעילים בימי העיון – אלה שנטלו את רשות הדיבור – כי אף לא אחד מהם היה מיוצאי ארצות המזרח. העיתונאי קבע שייתכן והיה זה מעשה מועיל אילו הזמינו מארגני ימי העיון, רקטור האוניברסיטה העברית פרופ' נתן רוטנשטריך וכן חברי הסגל של החוג לסוציולוגיה ובראשם פרופ' אייזנשטדט, כמה מנציגי עדות המזרח להשמיע את דבריהם 'על מנת להמחיש במישרין "מה לוחץ" על בני ישראל השנייה'.²⁰ נדמה לי אפוא שדפוס ההתנהגות באוניברסיטה העברית באותה התקופה הותאם למשטר היררכי נוקשה, וחברי הצוות האקדמי הניהולי תפסו את עצמם כשליטים המדברים לילידים. האם לא ניתן היה להוסיף דיון מעמיק על מעורבותה המחקרית של האוניברסיטה המובילה בארץ, בקליטת העלייה ההמונית? שהרי ידוע שהייתה מעורבות משמעותית כזו. האם המעורבות המחקרית לא הובילה לקביעת מדיניות שיושמה על ידי המדינה ביחס להמוני העולים, לאורך שני העשורים הראשונים? האם אין בהתעלמות זו ביטוי להתנהלות שזיהה פרופ' פטינקין?

רביעית, הכרך בעריכת וייס ורבהון מתעלם מפרשת הפיצויים החריגים שהקציבה האוניברסיטה לפורשיה הבכירים בשנים 1966/67. שחיתות מוסדית זו התרחשה בעיצומה של תקופת המיתון, כשבו בזמן הוחלט לפטר 400-450 עובדי כפיים מהאוניברסיטה כדי לצמצם את גירעונה. בעיתון הצפה נכתב: 'מתברר כי בגירעונות העצומים יש חלק נכבד למדי לרוחב הלב והנדיבות אותם גילו כלפי עובדים בכירים של המוסד אשר פרשו והעניקו להם פיצויים והטבות מעבר לכל יחס מקובל'.²¹ הכוונה הייתה לשלושה פורשים – יאיר ארן, סגן הנשיא לענייני מנהל, ד"ר יצחק הופמן, המזכיר הכללי ואברהם שרף, הממונה על התקציבים. ארן קיבל הטבה חריגה של דירת שרד בת שלושה חדרים וחצי ברחוב בנימין מטודלה בירושלים, שהועברה לרשותו, וכן הושארה ברשותו מכונית פיג'ו 404 שהאוניברסיטה רכשה בשבילו אחרי שקנתה ממנו את מכוניתו הישנה. הטבות חריגות ניתנו גם לשני הבכירים האחרים. ד"ר הופמן זכה סמוך לפרישתו בשנתיים השתלמות בחוץ לארץ, שהאוניברסיטה לא זכתה כמובן ביתרונותיה.

20 יעד, בגילוי-לב, עמ' 16. ההדגשות שלי

21 יצחק דויטש, 'בזבוז באוניברסיטה העברית', הצפה, 3.2.1967.

הביקורת הציבורית בנושא הטילה את האחריות על שלושה: נשיא האוניברסיטה אליהו אילת, סגנו פרופ' דוד עמירן ושופט בית המשפט העליון חיים כהן, שעמד כאמור בראש הוועד הפועל של האוניברסיטה. אגודת הסטודנטים דרשה לפטר את האחראים ופרופ' יוסף גרהרד ליבס, שהיה חבר ועדת הקבע של האוניברסיטה ותקופה מסוימת גם סגן הנשיא שלה, התפטר מהוועדה לנוכח השחיתות. התביעה שהאוניברסיטה תחזור בה ממתן הפיצויים לפורשים נדחתה בטענה חשודה משהו ש'כל משפט מסוג זה עלול לחשוף דברים בלתי נעימים לשני הצדדים – למקבלי ונותני הפיצויים המוגדלים'.²²

העיתון דבר הוביל קו ביקורתי כלפי האוניברסיטה, בטענה שכבר יותר משנה נאבקת המדינה על ריסון רמת החיים שהגיעה לשיאים מסוכנים, מאבק שהיה כרוך בפיטור אלפי פועלים, ראשי משפחות שהיו למובטלים: 'האין חובת הריסון על מוסדות המגלגלים עשרות מיליוני לירות? כלום רשאים הם לעשות בכספי הציבור ככל העולה על רוחם?' האוניברסיטאות קיבלו תקציבים גדולים מהציבור והן שרויות לטענתן בגירעונות גדולים, אולם 'מה זכותם המוסרית והציבורית לקבל עקב פרישה – יהיו אשר יהיו הנימוקים אשר יהיו – פיצויים מוגדלים שלא כדין? ולא עוד אלא שאותם עובדים סודרו שוב במשרות רמות ביותר במנגנון המדינה! [...] כיצד קרה דבר חמור זה? זהו פתח לאנרכיה הדורש בלימה מהירה!²³ לדעתי, פרסום אקדמי המדלג על רגעי מבוכה אלה של האוניברסיטה העברית איננו ראוי לתואר 'פרסום אקדמי'.

עניין נוסף הכרוך בפרשה, שנראה כי הוא שהתניע אותה, היה כשאגודת ידידי האוניברסיטה מארצות הברית התנתה מתן סיוע כספי בחשיפת ספרי התקציב של האוניברסיטה בפני רואה חשבון מגני יורק. רואה החשבון המיוחד, דוד וייגר, כתב דו"ח קטלני על צורת ניהול הכספים הנוכחית באוניברסיטה, וציין כי מקור התקלות הוא בעבר.²⁴ הוא כתב ש'זה זמן ניכר ששיטות ניהול החשבונות התדרדרו. מזה שנתיים נעשה ברור, כי פסקו לשמש מכשיר יעיל למטרתם'.²⁵ וראה זה פלא, הסודות החבויים בספרי התקציב של האוניברסיטה נחשפו לעיני כל.

האוניברסיטה העברית, מאז היווסדה, היא מצרף של חמישה כוחות מובחנים הפועלים במסגרתה ובטווח ההשראה שלה. לכל אחד מאלה יש אג'נדה סדורה שנועדה לקדם אינטרסים ייחודיים לו, ושיש להבין את מעורבותו בעיצוב חיי האוניברסיטה: (א) הקהילות היהודיות בעולם; (ב) הממסד הציוני, ולאחר הקמת המדינה – הממשלה; (ג) הסגל אקדמי; (ד) הסטודנטים; (ה) יחסי הגומלין עם המוסדות להשכלה גבוהה והמועצה להשכלה גבוהה.

22 'האם יבוטלו הפיצויים המוגדלים באוניברסיטה העברית?', הצפה, 10.2.1967.

23 חיים שריאבי, 'מקרים מוזרים', דבר, 1.2.1967.

24 'הנהלת האוניברסיטה העברית פונה אל מבקר המדינה להחיש הביקורת', מעריב, 9.2.1967; 'מבקשים להחיש בדיקת מבקר המדינה באוניברסיטה', על המשמר, 10.2.1967.

25 'תגובת הנהלת האוניברסיטה ונשיאה: בתשלומי הפנסיה לפורשים נהגנו כמו מוסדות מדינה וציבור אחרים', שם, 3.2.1967.

הכוח הייחודי המאפשר לאוניברסיטה העברית לפרוץ למרחבים שביססו את מעמדה ושבלעדיו היו חסומים בפניה נפקד כמעט לחלוטין מהספר הנוכחי. הכוונה היא לקבוצות יהודים רבות עוצמה ברחבי העולם, המאורגנות תדיר סביב אגודות ידידים ועוסקות באיסוף שיטתי של תרומות כספיות משמעותיות לפעילותה. במקביל, הן מכוננות רשת רבת עוצמה המכוונת לגיוס כוחות אקדמיים מהטובים בעולם, העומדים בחזית הידע העולמי וניצבים כחומה בצורה לשירות האוניברסיטה בירושלים במישור המחקרי. הם כוח דומיננטי השומר שהיא לא תהפוך לאוניברסיטה בינונית. בו בזמן, לאגודות הידידים הללו יש תפקיד היסטורי-תרבותי רחב יותר בעידן המודרני: הן המכוונות דיאלוג קבוע בין מרכיבי יסוד בזהות טרנס-לאומית יהודית פעילה ותוססת, השומרת בהצלחה משמעותית על המשכיות ורציפות של פעילות הציוויליזציה היהודית. המעורבות היהודית בעיצוב האוניברסיטה לא הפכה לשולית בשני העשורים הראשונים למדינה, אלא עוצבה מחדש והתמידה במעמדה כבעלת השפעה מהותית על חייה. דיון מעמיק בנושא המשתנה הייחודי שעוצב מחדש באוניברסיטה העברית לא קיים בספר זה. העורכים התעלמו ממנו, ואני בספק אם הבינו את מורכבות המושג 'האוניברסיטה העברית בירושלים' בעשורים הראשונים למדינה. בכל מקרה נראה שיוזמי הספר, מממניו ונותני החסות להפקתו, בכירי האוניברסיטה העברית בימים אלה ששמו מצוין בפתח הדבר – פרופ' מנחם בן-ששון, רקטור, נשיא ונגיד האוניברסיטה; פרופ' אשר כהן, רקטור ונשיא האוניברסיטה, ופרופ' ברק מדינה הרקטור, שליוו את לידתו הרעיונית ושתרומותיהם הנדיבות אפשרו אותו, יכולים לומר בשביעות רצון שלספר היחצני הזה פיללו. אלא שמסע ההשתבחות העצמית של וייס ורבהון בכרך החמישי של **תולדות האוניברסיטה העברית** אינו מסתכם רק בכישלון מקצועי-אקדמי: מסעם מבטא תהליך עמוק יותר של הפיכת האוניברסיטה המובילה בישראל למוסד שמרני וחסר מעוף, שעיקר את עצמו מהיכולת להתבונן בביקורתיות בהיסטוריה שלו עצמו.

